

1916 йил кўзғолони ўзбек халкининг миллий озодлик учун олиб борган кураши тарихининг ёрқин саҳифаларидан биридир. Нафакат Туркистон, балки Марказий Осиё ва Козогистоннинг ҳам кўпгина шаҳар ва қишлоқларида гуриллаб ёнган кўзғолон олови, бир томондан, чор ҳокимияти ўтказган зулмнинг ҳаддан ошгани, иккинчи томондан, XX асрнинг 10-йилларига келиб мўмин-мусулмон халқларнинг ижтимоий онги ўсиб, ўз ҳақ-ҳуқуқини тиклаш ва мустамлакачилик қишанларини парчалаш учун курашга астойдил отланганидан дарак берибди.

Жадидларнинг бу миллий озодлик ҳаракатига муносабати ҳақида жуда оз ёзилган. Бу оз маълумотларда ҳам уларнинг 1916 йил кўзғолонига бўлган муносабати факат салбий баҳоланиб келинган.

Ҳамза ижодининг илк тадқиқотчиларидан бири Шариф Ризо "Янги саодат курашчиси" (1939) деган мақоласида мазкур масалага тўхтаб, бундай ёзган: "Кечагина "ох, миллатим!" деб тилини осилтириб юрган жадид зиёлилари ва ўзбек бойлари оқ подшога ўзларининг содиқликларини ва унинг "кўп йиллар" яшаши учун ҳар қандай оғир хизматга тайёрликларини билдирадилар". Шариф Ризодан тўрт йил аввал "Жадид адабиётининг синфий моҳиятига" сарлавхали мақоласида Ҳамид Олимжон ҳам бундай сўзларни айтган: "Бу вақтда ўзларини янгилик тарафдори, "инкилобий " халқ учун курашувчи қилиб кўрсатиб келган, ҳаммага "оқ кўзингни ", деб бакирувчи жадидлар йўлда чекилиб қолдилар. Улар исёнчилар билан, инкилобий омма билан бора олмадилар. Исончилар ва инкилобчиларнинг йўли ва иши улар учун ёт ва қўлдан келмайдиган бўлиб чиқди ". Атоқли шоир мазкур масала хусусидаги фикрларини жамлаб, "Кўзғолонни босиш, исённи тугатишда жадидлар чоризмга ёрдам қилдилар " деб ёзган. Шубҳасиз, бу ҳар иккала ёзувчининг жадидларни масҳара қилувчи юқоридаги сўзлари совет мафкурасининг талаби билан айтилган.

Агар бу ҳар иккала муаллиф жадидларнинг 1916 йил кўзғолонига бўлган муносабатлари ҳақида йўлма-йўлақай фикр билдирган бўлсалар, совет даврининг таниқли тарихчиси Мавлон Вахобов "Ўзбек социалистик миллати" (1960) китобида мазкур масалага махсус ўрин ажратиб, жумладан, қуйидагиларни ёзган: "...туғилиб келаётган ўзбек миллий буржуазияси ва унинг мафкурачилари бўлган жадидлар 1916 йил кўзғолони даврида подшо ҳукуматига қарши чиқмадилар, аксинча, чоризм ва рус буржуазияси тарафида бўлдилар. Шунинг учун Туркистоннинг ўзбек районларидаги 1916 йил кўзғолони бир бутун халқ кўзғолонига айланмасдан, айрим шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг яққам-яққам чиқишидан иборат бўлиб қолди... Ўзбек миллий буржуазияси кўзғолонга раҳбарлик қилган тақдирда кўзғолон катта ютуқларга эришиши мумкин бўларди ".

М.Вахобовнинг зикр этилган китобидан кейин кечган вақт мобайнида жадидчилик ҳаракати ва унинг намояндалари окланибгина қолмай, уларнинг ижтимоий, адабий ва маданий-маърифий фаолияти тўғрисида кўплаб китоб, рисола ва мақолалар яратилди. Аммо уларда жадидларнинг 1916 йил воқеаларига муносабати масаласига аниқлик киритилди, дейиш қийин.

Жадидлар Туркистоннинг XX асрдаги ижтимоий-маданий ҳаётида қанчалик муҳим ўрин тутган бўлмасин, уларнинг сиёсий партияга ҳос белгилар — раҳбарлик қилувчи марказ, қатъий ҳаракат дастури, низом ва аъзоларга эга бўлмаганини назардан кочирмаслик лозим. Жадидчилик ҳаракати 1905-1917 йилларда янги мактаб, матбуот, адабиёт ва театр, шунингдек, намоёишларни ташкил қилиш орқали халқ оммасига муайян таъсир ўтказди. Лекин бу таъсир доирасига халқ оммасининг барча қатламлари жалб этилди, дейишга асос йўқ. Шунинг учун ҳам на қуролли қучлари, на бошқа имкониятлари бўлган жадидларнинг кўзғолоннинг пировард тақдирини била туриб, унга раҳбарлик қилишлари мумкин эмас эди. Тўғри, жадидлар "оқ подшо"нинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармони муносабати билан стихияли бошланган кўзғолондан четда туришлари, уни кўрмасликка олишлари мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам улар кўзғолоннинг дастлабки даврида исёнчилар тарафида бўлдилар, ҳатто уларнинг ҳатти-ҳаракатларини қўллаб-қувватлаб турдилар. Лекин Туркистонда ҳарбий ҳолат эълон қилиниши билан аниқ ҳаракат дастурига эга бўлмаган омманинг стихияли ҳаракати қўнғилсиз оқибатларга олиб бориши мумкинлигини яхши билган жадидлар исёнчиларга раҳбарлик қилишни ўз зиммаларидан соқит қилиб, кўзғолонни тинч ўзганга буриб юборишга уриндилар.

Бунинг, шубҳасиз, бир неча сабаблари бор. Биринчидан, масалан, 11 июль куни Тошкентда бўлиб ўтган кўзғолон оқибатида кўзғолончилардан 11 киши ҳалок бўлган, 15 киши эса жароҳат олган. Кўзғолончилар бошқа шаҳар ва қишлоқларда ҳам шундай талофат кўрганлар. Иккинчидан, содир бўлган вазиятдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланмоқчи бўлган уламо кўзғолонга диний тус бермоқчи бўлиб, халқни газовага чақирган. Газоват жазавадасига тушган омманинг эса ўзини ҳам, "оқ подшо" фармонида алоқаси бўлмаган рус аҳолисини ҳам ҳонавайрон қилиши ҳеч гап эмас эди. Учинчидан, вазиятнинг жиддий тус ола бошлаганини кўрган Туркистон генерал-губернаторлиги 17 июль куниёқ ўлкада ҳарбий ҳолатни жорий қилди. Фавқулудда ваколатга эга бўлган маҳаллий маъмурият оммавий тартибсизликда иштирок этган ҳар бир кишини ҳарбий ҳолат қонунларига қўра қаттиқ жазолаши мумкин эди. Тўртинчидан, Туркистонга шу қўлга қадар раҳбарлик қилган генерал-губернатор аҳоли билан пачақилашишда айбланиб, унинг ўрнига Ўрта Осиёни забот этишда иштирок этган генерал-адъютант А.Н.Куропаткин генерал-губернатор этиб тайинланган ва унга фавқулудда ваколатлар берилган эди. Бешинчидан, чор ҳокимияти кўзғолонни бостириш учун ўлкадаги мунтазам қуролли қучлардан ташқари, яна 14 та батальон, 33 та казак ҳарбий қисми, 42 та тўп ва 69 та пулемёт жўнатган эди.

Ана шундай шароитда жадидларнинг 1916 йил кўзғолонига бошчилик қилишлари халқ оммасини жар ёқасига етаклаш билан барабар эди.

М.Вахобов давом этиб, ёзган: "Миллий буржуазиянинг кўзғолон вақтида қилган ҳоинлиги жадидларнинг ҳулқ-атворида очик намоён бўлди. Жадидлар 1916 йил кўзғолони даврида халқ ўртасида подшо фармонида сўзсиз бўйсунуш, фронт орқасидаги районларда ишлаш учун мардикор бериш тўғрисида пропаганда юргиздилар. Улар шаҳарларда мардикор олишга ёрдам комиссиялари туздилар. Бу комиссиялар мардикор

ёшидаги кишиларни рўйхатга олиш, мардикорга юбориш учун одамлар ёллаш, халкни кўзголон кўтаришга чакирган кишиларни тутиб бериш каби ишларни килдилар...

Совет тарихчисининг жадиддар шаънига айтган узундан-узук айбномасини шу ерда кесиб, куйидаги далилларни тарих факти сифатида келтиришни хохлардим.

Тарих фанлари доктори, таниқди олим Хамид Зиёев "Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлигига карши кураш" (1998) деган китобида 11 июль куни Тошкентда рўй берган воқеаларни шарҳлаб, бундай маълумотни берган:

"...Халойик полиция бошкармасининг мирзаси Терентьевнинг бошини жароҳатлаган. Тошбўрон оркасида Себзор дахасининг миршаби Саид Исмоилжонов, Шайхантахур дахасининг миршаблари Тиллахўжа Эшмухамедов ва Дониёрхўжа Исахўжаев ҳам ярадор килинади. Аскарлардан уч киши жароҳатланади. Оломон бошкарма идорасини тошбўрон килиб, унинг дераза ва эшикларини синдиради. Шу пайтда хотинларнинг кўзголонга катнашаётганини коралаган Обид уста Азизхўжаев калтакланади. Бу киши шаҳар касалхонасида ўлган. Прокурор айбномасида шу ҳақда бундай дейилган: "Мархум Обид уста Азизхўжаевнинг укаси 11 июль куни касалхонага борганида, акаси жон беришдан олдин шундай дейди: "Мен полиция бошкармасининг тагида туриб, шовкин-сурон кўтариш ва тошбўрон килиш эркаклар турганда хотинларга муносиб эмас, дедим. Шу ондаёқ кишилар ва хотинлар мени кўчага судраб олиб чиқишди. Бу ерда кимлардир биқинимга пичок урди".

Бу хотирада тилга олинган Обид уста Азизхўжаевнинг жадидларга ҳеч бир алоқаси йўқ. Биз унинг "шовкин-сурон кўтариш ва тошбўрон килиш эркаклар турганда хотинларга муносиб эмас", деган сўзларини окдамокчи ҳам, кораламокчи ҳам эмасмиз. Муддаомиз — кўзголончиларнинг тахминан шундай сўзларни айтиши мумкин бўлган жадидларга ҳам шу тарзда муносабатда бўлганларини қайд этишдир. (Ойбекнинг "Кутлуг кон" романидаги кўзголончиларнинг шундай сўзларни айтган Абдушукруга бўлган муносабатини эсланг.) Обид устанинг ҳам, жадиддарнинг ҳам кўзголонни тўғри ўзанга йўналтирмокчи бўлганларини хоинлик деб баҳолаш тўғри эмас.

Курулсиз, уюшмаган, гоёвий раҳбарига эга бўлмаган ёки унга бўйсунмаган омманинг исён кўтариш йўли билан "ок подшо"нинг фармонини бекор қилиши амримахол эди. Шунинг учун ҳам жадиддар кўзголонга раҳбарлик қилиш-ни эмас, балки мардикорликка олиш билан боғлиқ айрим муаммоларни ҳал қилишни ўз зиммаларига олдилар. Негаки, маҳаллий маъмурият ходимлари ҳам, қўли узун бойлар ҳам бева-бечораларнинг фарзанддарига кўз олайтирган ҳоллар оз бўлмади. Халқ манфаатларини ҳимоя қилиш учун ҳатто Петербургга ҳам мурожаат этиш зарур бўлиб қолди. Шундай ҳолларда халқ дардига малҳам бўлиш мақсадида "Туркистон мардикорликка олиш комитети" ва унинг шаҳар бўлимлари тузилди. Тошкент жадидларининг сардори Мунаввар қори Абдурашидхонов ана шу комитетга раис ўринбосари этиб сайланди. У шу лавозимни эгаллаган киши сифатида чор ҳокимияти олиб бораётган сиёсатнинг нотўғрилигини халққа тушунтириш билан бирга мураккаб масалаларни ҳал қилиш учун Петербургга вакил юбориш ишларида фаол қатнашди. Ўша кезларда АФ.Керенский раҳбарлигидаги Давлат Думаси комиссиясининг Туркистонга қелиши Ўбайдулла Хўжаев ва Мунаввар қори Абдурашидхоновларнинг ташаббуси билан амалга оширилди.

Журналист ва таржимон Наим Саиднинг "Ҳамза Ҳакимзодани эслаганда" (1929) деган мақоласида мардикорларнинг Россияга юборилган дастлабки гуруҳлари (тўдалари) тўғрисидаги бундай сўзларини ўқиймиз:

"Биринчи тўда учун Қўкон "халқи" томонидан тўпланган ишчилар (мардикорлар - Н.К.)

сафида шаҳарнинг ҳамма "яланг оёк" факирлари жўнатилган эди. Иккинчи тўда учун сотиб оларлик бева-бечораларнинг ўгиллари кифоя қилмайди, балки йўқ. Аввалда юз-юз эллик сўмга топилган "бекорчи" йигитларни ҳозир минг сўмга ҳам топиб бўлмайди. Бойваччаларни юборишга оталари розилик бермайдилар, бундай ишчи кучи танқислиги шаҳар амалдорларини тараддудга солиб қўйди. Лекин бойларнинг чўнтаклари қулай чора топиб берди.

Шаҳар катталари, амалдорлари бирлашиб, ҳам маҳаллада бўлган ўртаҳол фуқарони, уларнинг болаларини тўғридан-тўғри қақриб, мажбурий юборишга қарор қилинди... Катта пулдор ва мулкдорлар тарафидан майда қосибларга, дехқонларга бўлган ҳужумга тоқат қила олмаган баъзи зиёлилар бундай нотўғри сиёсат ҳақида марказга — Петроградга (Петербургга демокчи. - Н.К.) хабар бериб, ундан комиссия келтиришга муваффақ бўлдилар. Бу комиссия келган куни шаҳарнинг бутун амалдорларини ўрнидан бекор қилиб, подшонинг "адолати"дан халқни маҳрум қилганларга жазо берилишини эълон қилдилар...

Бу хотира сатрларида тилга олинган "баъзи бир зиёлилар"дан бири Убайдулла Хўжаев бўлиб, у Андижонга келган Давлат Думаси аъзоларига 1916 йил кўзғолонининг келиб чиқиш сабаблари тўғрисида бундай маълумотни берган: "Подшо фармони эълон қилинмасдан олдин мустамлақачи маъмурлар Андижон халқини алдаб, "Сизларнинг ўғилларингизни фронтга олмаймиз, шунинг учун ҳам армияни қўллаб, унга от ва бошқа қаракли нарсалар билан ёрдам берсангиз, пул берсангиз бўлади", деган ва бунга ишонган аҳоли фронт учун қўпдан-қўп моддий сарф-харажатлар қилган". Убайдулла Хўжаев бундай сўзларни Давлат Думаси аъзолари Андижонга келганларидан кейингина эмас, балки маҳаллий бойлардан Мирқомил Мирмўминбоев, андижонлик тараккийпарвар Вадим Чайкин билан бирга Петербургга бориб, Давлат Думаси аъзолари олдида ҳам айтган, кўзғолоннинг келиб чиқиши ва шафқатсиз равишда бостирилишида мустамлақачи маъмурларнинг айби катта эканлигини айтишдан чўчимаган. Шундай қилиб, жадидлар юқорида номлари тилга олинган вакиллари орқали Россия ҳукумати ва жамоатчилигини мардикорликка олиш вақтида рўй берган адолатсизликларни бартараф этишга ҳаракат қилганлар. Айни пайтда улар талаби билан Туркистонга келган комиссия маҳаллий маъмурият томонидан амалга оширилган жиноятларни ҳам фош этиб ташлаган.

"1916 йилги кўзғолонни бостиришда, — деб ёзади Ҳамид Зиёев юқорида тилга олинган китобида, — чор маъмурияти томонидан йўл қўйилган шафқатсизликни текширган Дума аъзоси АФ. Керенский шундай ҳулосага келган эди: туб аҳолининг галаёнларини бостириш учун белгиланган жазо экспедицияси ўта шафқатсизлик билан ҳаракат қилиб, фақат эркакларни эмас, балки аёллар ва болаларни ҳам қириб ташлаганлар. Ўша экспедиция аҳоли турар жойларини шу даражада бузиб, яқсон этдиларки, бунақаси уруш майдонларида ҳам юз берган эмас".

1916 йил воқеаларининг иштирокчиларидан бири уйларнинг талангани ва қуйдирилганини айтган бўлса, бошқаси айрим шаҳар ва қишлоқларнинг бутунлай вайрон этилганига гувоҳлик берган. Муқом Ўрдушев исм-шарифли бир гувоҳ эса мана бундай манзарани қизиқ берган:

"Тошкентдан Жиззахга келдим, — деган у. — Кечаси станцияга етиб, намоз вақтида шаҳарга тушиб кетдим. Йўлда қўп солдатларни кўрдим. Уларнинг ёнида халқдан тортиб олинган қимматли рўзгор ашёлари тоғ-тоғ бўлиб ётибди. Солдатлар қимматли ипак сўзаналар, атлас ва шохи кўрпаларни ёзиб қўйибдилар... Ховлига чиқсалар ҳам шохи ва

атлас кўрпаларни ёпиниб чикмокдалар. Бу ерда халкдан тортиб олинган мингларча от-моллар ва кўйлар турибди. Оёк остида босилиб ётган кимматли нарсаларни кўриб, жуда рахмим келди... Эски шаҳарга тушсам, энг яхши бинолар, маҳаллалар, шаҳар кўчаларидаги тимлар, дўконлар ошхоналар ва чойхоналар куйиб, ер билан теп-текис бўлган. У ерда бойўгли сайрамокда. Халк оч ва ялангоч, жуда огир ахволда..."

Шундай манзаралар билан муроса кила олмаган жадидлар нажот йўлини излаб, Петербургга кўз тиккан эдилар. Тўғри, Давлат Думасининг Туркистонга келган комиссияси жадиддарнинг катта умид ва ишончларини тўла окдай олмади. Аммо, ҳар қалай, А.Ф.Керенский чор ҳокимиятининг айби билан Туркистонда рўй берган шафкатсизликларни Давлат Думаси минбаридан туриб дадил айта олди.

М.Вахобов жадиддарнинг огир вазиятда қолган юртдошлари юкини енгил қилишга қаратилган саъй-ҳаракатларини мутлақо четлаб ўтиб, яна бундай ёзади: "Жадидларнинг бу даврдаги газета ва журналлари кўзғолончиларни қоралайдиган (?), подшо ҳукуматини мактаб, мардикорликка бориш мусулмонларнинг подшо олдидаги, ҳатто худо олдидаги бурчларидан бири, деб ташвиқот қиладиган мақолалар билан тўлиб чиқарди (?).

Масалан, "Ал-ислох" журналининг 1916 йилдаги 16-сонида кўзғолонни бостириш учун подшо томонидан Туркистонга юборилган генерал-губернатор Куропаткинга бағишлаб махсус мақола билан чиқди. Бу мақолада Куропаткин кўкларга кўтарилади, кўзғолончилар бебошлар, тартибсиз кишилар, деб қораланади".

Тарихчининг бу сўзлари жадиддарни масҳараловчи оҳангдан холи бўлмаса-да, уларда ҳақиқат зарралари ҳам йўқ эмас. Чиндан-да, жадидлар Куропаткин шаънига ҳамду сано ай-тишдан ўзларини тиймадилар. Нафакат Ҳамза ва Авлоний, балки Тавалло сингари шоирлар ҳам Куропаткинга мадҳия ўқидилар. Улар кўзғолонни шафкатсизларча бостириш ва

бундан кейинги галаёнларга йўл кўймаслик шарти билан Туркистон ўлкасининг янги генерал-губернатори Куропаткиннинг тош қўнглини шундай йўллар билан юмшатмокчи бўлдилар.

Мазкур кўзғолон ҳақидаги расмий ҳужжатлардан шу нарса маълумки, 1916 йилнинг 25 июлидан 15 сентябрга қадар бўлган даврда ҳарбий прокурор назорати 3 мингдан зиёд кўзғолончиларнинг ишларини кўрган. Суд жавобгарлигига 587 киши тортилган ва улардан 347 таси ўлим жазосига, 104 таси қаторгага, қолганлари эса турли муддагли қамок жазосига ҳукм қилинган. Бундан ташқари, чор ҳукумати тузган режага кўра, 250 минг туркистонлик мардикорликка олиниши лозим эди. Ана шундай шароитда жадиддар Туркистоннинг янги генерал-губернаторини "сен яхши, сендан ит яхши" қабилидаги ҳамду санолар билан кутиб олишга қарор қилдилар ва уни шафқатли бўлишга чақирдилар. Жумладан, Тавалло Куропаткинга бағишланган шеърда бундай ёзди: ...Қайси фарзанд отаси олдига борса "оталаб", Бас, қучогига олиб, бошин силаб, дейдир "болам". Бағри бирён, кўзи гирёнларга шафқат қилдингиз, То тирик ҳақингиза айлар дуою хосу ом.

Шу сатрларнинг ўзиёқ жадиддарнинг Куропаткин шаънига ҳамду сано айтишдан қузнатган мақсадларини яққол кўрсатиб турибди.

Дарвоқе, улар қўллаган тактика ўз самарасини берди. Энг олий жазога ҳукм этилган 347 нафар кўзғолончидан 51 киши қатл этилди, қаторгага юборилган ва қамок жазоси белгиланган кишилар сони ҳам анча қисқарди. Режадаги 250 минг киши ўрнига 123 минг киши мардикорликка олинди.

1930 йилда Мунаввар қори Абдурашидхонов ва унинг гуруҳи устидан олиб қорилган

тергов материалларидан шу нарсга маълум бўладики, кўзголон арафасида адвокат Убайдулла Хўжаев билан М.Абдурашидхоновнинг ўзаро якинлашуви уларнинг 1916 йил вакеалари пайтида бундай стратегияни белгилаб олишларига имкон тугдирди: улар, модомики, Туркистон ахалиси мардикорликка олиш воқеаларидан четда тура олмас экан, демек, бу воқеадан эл-юрт манфаати йўлида фойдаланиш керак, деб билдилар.

"Фарзанддаримизни мардикорликка эмас, балки аскарликка юборамиз. Мардикорлар олдинги марраларга бориб хандак казийдилар. Демак, улар хандак казийётган пайтларида душман уларни бир зумда кириб ташлаши мумкин. Негаки, мардикорларда курол-ярог бўлмайди. Шунинг учун биз фарзанддаримизни аскарликка юборамиз", деган талаблар билан чиқдилар. Уларнинг бундай талаблари тагида бошга ният ҳам бўлган. Чор хокимиятининг немислар билан урушда холи танг бўлиб колганини сезган жадиддар якин йиллар орасида эрк ва хуррият учун ҳаракат бошланиши мумкинлигини англаб, Биринчи жаҳон уруши фронтларида бўлажак ўзбек миллий кўшинига тамал тошини қўйишни орзу қилдилар. Улар мўлжалига кўра, курол-ярог билан муомала қилишни ўрганган ўзбек йигитларининг якин вақт ичида миллий инқилобни амалга ошириши мумкин эди.

Шундай қилиб, У. Хўжаев ва М.Абдурашидхонов кўзголон бошида кўзголончилар томонида бўлганларига қарамай, мардикорликка олиш комитетига раҳбарлик қилдилар. Айни пайтда Петербургга вакиллар юбориб, Туркистонда содир этилаётган жиноятларга чек қўймоқчи бўлдилар. Шубҳасиз, улар ва бошқа жадидлар, совет тарихчи ва ёзувчилари ёзганидек, Туркистон халқдарининг миллий озоддик ҳаракатига ҳоинлик қилмай, аксинча, жабрдийда халқни тўғри йўлга бошлаш, унинг дардига даво топиш, унинг боши узра лопиллаб турган қилични бартараф этишга уриндилар. Уларнинг 1916 йил кўзголони пайтида орттирган тажрибаси Февраль инқилобидан кейинги даврда, айниқса, асқотди.

У.Хўжаев ва бошқа жадиддарнинг аввалги фаолиятидан хабар топган Куропаткин уларни Кавказга сургун қилиш тўғрисида буйруқ чиқарди. Аммо У.Хўжаев шериклари билан сургунга кетиши арафасида Февраль инқилоби юз берди. Бу инқилоб эса жадиддарни эмас, балки Куропаткиннинг ўзини Туркистон тупроғидан улоқтириб ташлади.

Наим Каримов